

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ

Досліджено доктринальні підходи щодо методологічного забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні. Визначено пріоритети у формуванні земельного законодавства в умовах завершення реформаційних процесів у відповідній сфері.

Ключові слова: соціальна функція права власності на землю, соціальна цінність права, природне право, природоресурсне право, економіко-правові засади використання земель.

Исследованы доктринальные подходы по методологическому обеспечению социальной функции права собственности на землю в Украине. Определены приоритеты в формировании земельного законодательства в условиях завершения процессов реформирования в соответствующей сфере.

Ключевые слова: социальная функция права собственности на землю, социальная ценность права, естественное право, природоресурсное право, экономико-правовые основы использования земель.

In this paper the doctrinal approaches methodological support for the social function of land ownership in Ukraine. Priorities in the formation of land legislation in the completion of the reform process in their respective fields.

Key words: social function of land ownership, the social value of law, natural law, the nature of the right resource, economic and legal framework of land use.

Реформування земельно-правових відносин у нашій державі потребує розвитку інститутів, покликаних забезпечити узгодження інтересів власників чи користувачів земельних ділянок як між собою, так і з іншими членами суспільства, що лежать в основі реалізації соціальної функції права власності на землю.

Потреба у наукових дослідженнях соціальної функції права власності на землю в Україні зумовлена нині об'єктивними негативними реаліями соціально-економічного, демографічного, екологічного, правового характеру через незавершеність земельної та аграрної реформ. Вихід із такого стану вбачається у науково-теоретичному обґрунтуванні соціальної функції права власності на землю в Україні, керуючись нормами Конституції щодо визнання людини найвищою соціальною цінністю, соціальної спрямованості економіки, пріоритету права власності на землю Українського народу, особливої охорони земель.

При цьому відпрацювання доктринальних підходів можливе лише на ґрунтовній методологічній базі, яка слугуватиме запорукою достовірності отриманих результатів. Проблеми реалізації соціальної функції землі та права власності на землю зустрічаємо в роботах В.Л. Мунтяна, В.І. Семчика, В.І. Андрейцева, В.В. Носіка, М.В. Краснової, М.В. Шульги, А.М. Мірошниченка, П.Ф. Кулинич та інших авторів. Однак у відповідних працях питання соціальної функції права власності на землю не є предметом самостійного дослідження і розглядається в контексті інших правових явищ.

Отже, завдання нашого дослідження полягає у виділенні окремих теоретико-методологічних критеріїв, які слугуватимуть основою дослідження соціальної функції права власності на землю та розбудови земельно-правової системи

України в цілому.

По-перше, слід звернути увагу на соціальну цінність права. Адже відомо, що соціальне призначення права визначається закономірностями суспільного розвитку, воно є їхнім «продовженням», що, власне, виражене у юридичній формі¹. Право повинно відповідати суспільним запитам, що забезпечить стабільний та безконфліктний розвиток різних сфер суспільного життя. Досить вдало розкривається соціальна цінність права у підходах, висловлених Р.А. Калюжним, який стверджував, що соціальна цінність чинного в суспільстві права безпосередньо залежить від поєднання інтересів особи, суспільства та держави загалом, що характеризує право як унікальний феномен, здатний забезпечити організованість, узгодженість, стабільність і динамічність суспільним відносинам².

Слід погодитись з думкою В.В. Носіка, що за своїм функціональним призначенням земельне й аграрне право України виступають універсальними соціальними регуляторами, які мають забезпечувати утвердження в суспільстві таких соціальних цінностей, як людина, її життя і здоров'я, свобода, справедливість, рівність особи у всіх сферах людського життя незалежної, демократичної, правової держави³. Земельне та аграрне право повинно забезпечити баланс між економічною вигодою та соціальним добробутом сільського населення та громадян держави в цілому.

Конституційно-правова модель, реалізована в ЗК України про те, що земля є основним національним багатством, на думку В.І. Андрейцева, підкреслює її специфіку як об'єкта права власності, що належить до надбання нації, а отже, усього Українського народу, реальне присвоєння корисних властивостей якого спрямоване логічно на задоволення загальнонародного, суспільного і, в той же час, індивідуального інтересу кожної людини⁴. Як відзначає Д.В. Бусуйок, право відіграє роль обмеження, упорядковуючи поведінку суб'єктів прав на землю, звужує їх можливість вчиняти за власним розсудом будь – які дії для задоволення власних інтересів⁵. За твердженням В.В. Носіка суб'єктивне право власності на землю як міра можливої і необхідної поведінки власника чи уповноваженої особи має здійснюватись у певних межах з огляду на соціальну функцію права власності на землю з метою забезпечення оптимальної взаємодії публічних і приватних інтересів у використанні землі⁶.

Тобто право (і, в першу чергу, право власності на землю) визначає межі поведінки, та обов'язки щодо конкретно взятої земельної ділянки, адже відповідно до ст. 13 Конституції України власність зобов'язує і не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству. На думку П.Ф. Кулинич, право приватної власності на землю має бути визнане доктриною земельного права засобом забезпечення реалізації такого аспекту соціальної функції цього інституту, як покладення на власників земельних ділянок обов'язку враховувати при їх використанні суспільні інтереси та інтереси інших осіб⁷. Лише за умови дотримання балансу інтересів суспільства та окремих землевласників у правовому регулюванні земельних відносин отримуюмо можливість щонайкраще використати позитивні аспекти приватної власності на землю.

По-друге, право є важливим засобом розв'язання конфліктів, забезпечення стабільності та правопорядку в суспільстві й державі. Право є засобом захисту інтересів особи, перешкоджає незаконним втручанням у сферу її особистої правомірної діяльності. Конституція містить імперативну норму щодо забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. За твер-

дженням М. В. Краснової, держава має створювати такі умови й юридичні засоби, за наявності яких особа мала б можливість вільно і безперешкодно реалізовувати закріплене за нею право, і тому одним з найголовніших її завдань у галузі земельного права і законодавства є запровадження системи дієвих юридичних засобів забезпечення здійснення земельних прав фізичними та юридичними особами, а також захист законних прав громадян та юридичних осіб на землю⁸.

Право власності на землю гарантується Основним Законом держави. Наявність у Конституції України норми щодо гарантування права власності на землю, на думку В.В. Носіка, підтверджує, що воно визнається у нашій державі як соціальна цінність людини і громадянина, існує в суспільстві як реальне соціальне явище, утвердження, розвиток і захист якого забезпечується законом найвищої юридичної сили і яке доступне для здійснення всіма суб'єктами, зазначеними у статтях 13, 14 Основного Закону, з метою задоволення суспільних і приватних потреб та інтересів від використання землі⁹.

Отже, право власності на землю є не лише важливим регулятором суспільних відносин, але й має виступати надійним засобом захисту як окремих землевласників так і територіальних громад та народу в цілому, які реалізують відповідні права власника з метою задоволення цілого спектру матеріальних та духовних інтересів.

По-третє, право власності на землю є природним правом людини. У наш час, коли визначальним положенням Конституції України є права людини, на регламентацію її земельних прав вирішальний вплив справила природно-правова доктрина. Вона забезпечила пріоритет прав людини і визначила нові підходи до відносин між особою та державною владою¹⁰.

Право людини на використання природних ресурсів, на думку І.І. Каракаша, є таким же природним правом людини, як і право на життя, на здоров'я, на продовження роду тощо¹¹. Право власності на землю, як природне право, є основою життєдіяльності людини, адже все, що утворює її інтерес (робота, відпочинок, побут тощо) – знаходиться на землі й безпосередньо з нею пов'язане. Разом з іншими природними правами воно формує ті умови та засоби життєдіяльності людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування конкретної особи, суспільства в цілому й повинно гарантуватись державою. Дослідження права власності на землю з позицій природного земельного права дасть змогу не лише зрозуміти сутність цього правового явища, а й відкрити простір для його юридичного оформлення та належного державного захисту¹².

За твердженням М.В. Шульги, природні права не можуть протиставлятися державі, яка повинна приймати на себе функцію не лише захисту і забезпечення, але і їхнього законодавчого формулювання¹³. Досить вдало зазначає В.В. Носік, що в економічному і соціальному значенні власність має іншу сутність, оскільки вона детермінована природним правом людини та суспільства на життя, об'єктивними законами розвитку природи, економіки, суспільства, створюється на основі взаємодії енергії сонця, родючості ґрунту і людської праці як абсолютна і додаткова вартість (капітал)¹⁴.

Заслужує на увагу в цьому контексті «принцип соціального натуралізму» або «принцип соціальної природності»¹⁵, відповідно до якого соціальні явища не можна розглядати поза межами дії законів Матері-Природи.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, право – це соціальна форма законів природи, зокрема природних законів суспільного життя. Інакше кажучи, право в дійсності повинно бути природним за своїм змістом і соціальним за своєю

формою¹⁶.

Такі підходи забезпечують методологічне обґрунтування соціальної функції права власності на землю, в основі якої повинна бути покладена природна правова доктрина соціального натуралізму. Тобто через природні права або закони «Матері – природи» повинно формуватись відповідне позитивне право, що дасть можливість забезпечити баланс приватних та суспільних інтересів у використанні земель як основного природного ресурсу, умови життєдіяльності та основного національного багатства. Такі закони відображають наступні методологічні засади.

1. Кожен має право вільного використання земель, які формують умови життєдіяльності та реалізують право на життя, на свободу пересування, на забезпечення духовних та естетичних потреб, що потребує забезпечення права загального землекористування, гарантування відповідного права на землях різних форм власності й, у першу чергу, державної та комунальної власності, обмеження у приватизації відповідних категорій земель.

2. Гарантування права приватної власності на землю як невід'ємного природного права щодо відповідних груп та категорій земель. Недопущення протиправного втручання чи посягання на земельну ділянку приватної власності окрім випадків забезпечення суспільного інтересу чи недопущення погіршення екологічної ситуації. Недопущення обмежень пов'язаних із реалізацією права приватної власності шляхом встановлення заборон щодо розпорядження земельною ділянкою чи використання її в межах основного цільового призначення (категорії земель).

3. Гарантування безпечного природного середовища з метою повноцінної реалізації природних земельних прав.

По-четверте, характеризуючи право власності на землю з урахуванням природно-правового аспекту, слід мати на увазі, що основою для його юридичного наповнення виступають положення екологічного права в частині використання природних ресурсів. Важливо пам'ятати, що акти земельного законодавства повинні розроблятися відповідно до вимог Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року¹⁷. Земля є базовим природним ресурсом, що зумовлює розгляд права землекористування у поєднанні (як складову) з правом природокористування¹⁸. Такі підходи дозволяють вести мову про екологічні критерії методологічних засад соціальної функції права власності на землю.

Досить вдалими у цьому зв'язку є позиції, запропоновані М.І. Васильською, яка розглядає публічні екологічні інтереси як інтереси всього суспільства, складені з інтересів соціальних груп і окремих громадян, у підтримці якості навколишнього природного середовища, що забезпечує життя, здоров'я людини та майбутніх поколінь, у справедливому розподілі вигод, одержуваних від використання природних ресурсів, які складають основу життя і діяльності населення країни, збалансовані з потребами економічного зростання, опосередковані правом, що охороняються і гарантуються державою¹⁹.

Заслужують на увагу у цьому контексті підходи щодо охорони природи запропоновані В.Л. Мунтяном, який серед завдань охорони природи виділяв: а) збереження в недоторканному вигляді заповідників, типових ландшафтів, пам'яток природи, природних районів і факторів, що сприяють захисту ґрунтів від ерозії, підтримують водний режим, тощо; б) раціональне, планове і комплексне

використання природних ресурсів з метою попередження їх виснаження і підтримання здатності природи до самовідновлення; в) розширення відтворення і розвитку всіх природних багатств; г) захист середовища, що оточує людину, від псування²⁰.

В даний час прийшло усвідомлення того факту, що земля не може не розглядатися в якості суспільного надбання не залежно від того, кому вона належить. Адже «земля є необхідною умовою, джерелом, засобом і місцем забезпечення життєдіяльності, матеріальною і біологічною основою формування сфери життя для людини та інших живих організмів»²¹. Відтак, зміст соціальної функції права власності на землю повинен ґрунтуватись на методологічних засадах еколого-правової науки у відносинах власності на землю щодо пріоритету вимог екологічної безпеки при реалізації повноважень власника земельної ділянки. Земля як важливий природний ресурс потребує дотримання цілого ряду екологічних норм та стандартів при її використанні оскільки вона є умовою існування прийдешніх поколінь. У цьому зв'язку слід говорити про необхідність розробки дієвого механізму припинення права власності на землю в разі порушення відповідних екологічних вимог.

По-п'яте, важливою методологічною основою розкриття соціальної функції права власності на землю виступає його економічна складова або відповідні економіко-правові доктрини у використанні земель. Верховна Рада України, приймаючи Постанову «Про земельну реформу», розглядала останню як складову економічної реформи. І хоча це, звичайно, невіправдано звужений підхід, він визначає певні пріоритети, що мають місце у відповідному періоді суспільного розвитку.

М.І. Василєва зазначає, що екологічні інтереси неможливо забезпечити у відриві від економічних²². Екологічні та економічні інтереси разом покликани забезпечити належну якість життя населення. Важко не погодитись з В.В. Носіком у тому, що перспектива розвитку земельних відносин має базуватися на методологічних і доктринальних засадах функціонального використання землі для забезпечення прогресивного економічного розвитку²³.

Сьогодні назріла об'єктивна необхідність у визначенні основного питання – питання власності на землю, відповідь на яке не може бути обмежено рамками правового регулювання без вибору остаточного шляху економічного розвитку держави. Роль і значення землі в формуванні абсолютної і додаткової вартості повинні бути покладено в основу вироблення правового механізму регулювання земельних відносин, які в цьому контексті виступатимуть запорукою продовольчої, економічної безпеки держави та гарантуватимуть не лише її економічний суверенітет, але й лідируючі позиції на світових ринках. Як справедливо зазначає М.В. Шульга, землі сільськогосподарського призначення, будучи загальною умовою та предметом сільськогосподарської праці, а також основним і незамінним засобом виробництва сільськогосподарської продукції, виступають основою продовольчої безпеки держави. Вони є унікальним природним ресурсом, фундаментом економічного розвитку держави та матеріального добробуту українського народу²⁴.

Аналіз економічного чинника при визначенні методологічних засад соціальної функції права власності на землю, безперечно, ґрунтуватиметься на визнаних світовим досвідом державотворення економічних теоріях Адама Сміта, Франсуа Кене, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та інших. Однак, в межах нашого дослідження, маємо честь, приділити особливу увагу економічним доробкам нашого співвітчизників, Сергія Подолинського та Миколи Руденка, які своїм

життєвим подвигом доводили, що енергія прогресу, або ж абсолютна вартість приходить до нації лише через землю – і ніяк інакше²⁵. За глибоким переконанням М. Руденка, природа здатна дати вічне життя тільки такій економічній системі, в якій люди трудяться не з примусу, а на поклик серця. Там, де виробник не почуває себе господарем плодів своєї праці – незалежно від того, як ця формація іменується, – економічна система повинна зруйнуватися²⁶. Саме власник, який працює на землі, спроможний забезпечити поєднання економічного ефекту та позитивних екологічних наслідків, включаючи якість ґрунтів та екологічну безпеку.

У держави повинна бути інша турбота (твердив М. Руденко): стежити за тим, щоб ніхто не утискував хліборобів. Вони повинні вільно розпоряджатися надлишками продовольства. Заради цього й існує держава. Але ніяк не заради того, щоб перебирати на себе обов'язки годувальника²⁷. Отже, якщо поступовий перехід землі до більш економічно активних власників має забезпечуватися шляхом ринкового саморегулювання, то питання додержання соціальної справедливості під час перерозподілу землі, попередження надмірної концентрації земельних ресурсів або, навпаки, парцеляції земель, утримання цінової стабільності тощо, слід віднести до сфери регуляторної компетенції держави.

Досить побіжний огляд економічної теорії «Енергія прогресу» запропонованої М. Руденко, дає підстави виділити окремі ключові положення, які визначатимуть методологічні засади нашого дослідження: лише земля під дією енергії сонця та за умови її належного обробітку може породжувати абсолютну додаткову вартість через приріст органічної речовини (в землеробстві); усі інші види виробництва є похідними і породжують відносну додаткову вартість; можливості сільського господарства продукувати абсолютну додаткову вартість є невичерпними за умови постійного відновлення родючого шару землі (ґрунту); родючість землі є регулятором економічного розвитку; забезпечити стабільний приріст органічної речовини (в землеробстві) спроможний лише вільний власник, справжній господар, який працюючи на землі з року в рік дбає про її збагачення, удобрення та відновлення; обмеження землероба у вільному розпорядженні вирощеним врожаєм, виробленою продукцією породжує виснаження землі, а відтак загибель держави.

Відповідні підходи спрямовані на забезпечення економічного зростання від окремого власника до економіки держави в цілому, що і відображає зміст соціальної функції права власності на землю.

Отже, в державі назріла необхідність завершення реформаційних процесів у відносинах власності на землю. Відповідна ситуація потребує нового розуміння змісту, місця і ролі права власності на землю як соціально-правового явища, що ґрунтується на природно-правовій доктрині, та підпорядковане вимогам екологічної безпеки і гарантує стабільне економічне зростання держави, підвищення добробуту громадян та подолання негативних явищ демографічного і соціального характеру.

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2009 – С. 327. 2. Теорія держави та права: Посіб. для підготов. до іспитів / ТЗЗС. М. Тимченко, Р. Л. Калюжний, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – С. 64. 3. Носік В. Сучасні виклики та правові реалії у регулюванні земельних і аграрних відносин в Україні // Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: Зб. наук. праць Круглого столу (18 березня

2011р.). – К.: ВГЛ «Обрії», 2011. – С. 105. **4.** *Андрейцев В.І.* Конституційно-правові імперативи використання власності на землю // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – 2004. – № 58-59. – С. 99. **5.** *Бусуйок Д.В.* Правове регулювання обмежень прав на землю в Україні: Дис ... канд. наук. – К. 2003. – С. 28. **6.** *Носік В.В.* Право власності на землю Українського народу: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 134. **7.** *Кулинич П.Ф.* Право власності на землю: нові підходи до визначення змісту // Право України. – 2009. – №9. – С. 23. **8.** *Краснова М.В.* Захист прав на землю // Земельний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. В. І. Семчика. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 479-480. **9.** *Носік В.В.* Право власності на землю Українського народу: Монографія. – С. 392. **10.** *Общая теория прав человека / Рук. авт. кол. Е.А. Лукашева.* – М.: Норма, 1996. – С. 13. **11.** *Каракаш И.И.* Права человека на пользование природной средой в международных документах и национальном законодательстве // Юридический вестник. – 1998. – №4. – С.107. **12.** *Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева.* – М.: Юристъ, 1994. – С. 91-92. **13.** *Шульга М.В.* Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях: Дис...докт. юрид. наук. – Х., 1998. – С. 102. **14.** *Носік В.В.* Право власності на землю Українського народу: Монографія. – С. 44. **15.** *Костенко А.Н.* Социальный натурализм как методологический принцип сравнительного правоведения и юридической глобалистики: Открытая лекция. – К., Симферополь: Институт государства и права им. В. М. Корещко НАН Украины, Издательство «Логос», 2008. – Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения». – Выпуск 11. – 28 с. **16.** Там же. – С. 8. **17.** *Андрейцев В.І.* Механізм гарантування права власності на землю // Конкуренція. – 2003. – №1. – С. 21-24. **18.** *Шульга М.В.* Цит. праця. – С. 227. **19.** *Васильева М.И.* Публичные интересы в экологическом праве: Теория и практика правового регулирования: Автор. дис... докт. юрид. наук. – М., 2003. – 44 с. **20.** *Мунтян В.Л.* Правова охорона природи УРСР. – К.: Вища школа, 1982. – С. 18-19. **21.** *Андрейцев В.І.* Екологічне право: Особлива частина: Підруч. для студ. юрид. вузів / За ред. акад. АПрН В.І. Андрейцева. – К.: Істина, 2001. – 207 с. **22.** *Васильева М.И.* Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 51. **23.** *Носік В.В.* Сучасні виклики та правові реалії у регулюванні земельних і аграрних відносин в Україні // Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: Збірник наукових праць Круглого столу (18 березня 2011р.). – С. 103-104. **24.** *Шульга М.В.* Продовольча безпека України і земля: правові питання // Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України: Збірник тез Міжнародна науково-практична конференція присвячена 10-річчю юридичного факультету НУБіП 19–20 травня 2011 р., м. Київ, Україна) / Упор. к.ю.н., доцент О.М. Гончаренко. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2011. – С. 334-336. **25.** *Руденко М.Д.* Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. – К.: Молодь, 1998. – С. 481. **26.** Там само. – С. 404. **27.** Там само. – С. 343.